

■ ■ ■ BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG

3529 Miskolc, Görgey Artúr u. 28. T: 46/560-170 F: 555-397

■ ■ ■ HERMAN OTTÓ MÚZEUM kiállítási épülete

3530 Miskolc, Papszer 1. T: 46/346-875

■ ■ ■ ÁSVÁNYTÁR

3525 Miskolc, Kossuth Lajos u. 13. T: 46/505-098

■ ■ ■ HERMAN OTTÓ EMLÉKHÁZ

3517 Miskolc-Lillafüred, Erzsébet sétány 3. T: 46/370-703

■ ■ ■ ABAÚJI MÚZEUM

3549 Forró, Szent Imre tér 3. T: 46/386-028

■ ■ ■ GÖMÖRI MÚZEUM

3630 Putnok, Serényi László tér 10. T: 48/430-292 F: 48/531-099

■ ■ ■ HOLLÓ LÁSZLÓ GALÉRIA

3630 Putnok, Rákóczi u. 14. T: 48/430-909

■ ■ ■ KAZINCZY FERENC MÚZEUM

3980 Sátoraljaújhely, Dózsa György u. 11. T: 47/322-351

■ ■ ■ KAZINCZY EMLÉKSARNOK

3980 Sátoraljaújhely-Széphalom, Kazinczy park T: 47/322-351

■ ■ ■ MATYÓ MÚZEUM

3400 Mezőkövesd, Szent László tér 20. T: 49/311-824

■ ■ ■ MEZŐGAZDASÁGI GÉPMÚZEUM

3400 Mezőkövesd, Eötvös u. 32. T: 49/313-575 F: 49/312-820

■ ■ ■ PÁCINI KASTÉLYMÚZEUM

3964 Pácín, Kastélypark T: 47/342-014

■ ■ ■ SÁROSPATAKI KÉPTÁR

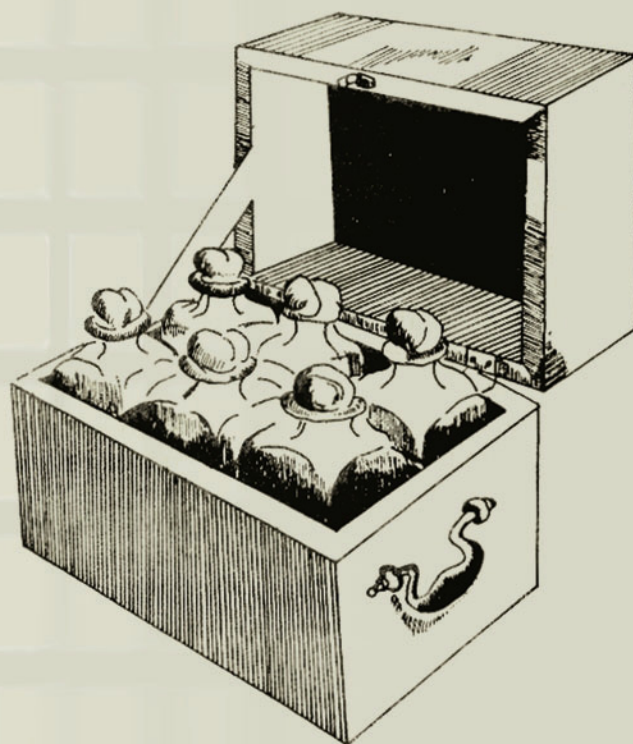
3950 Sárospatak, Szent Erzsébet tér 4. T/F: 47/352-636

■ ■ ■ TOKAJI MÚZEUM

3910 Tokaj, Bethlen Gábor u. 7. T: 47/560-159

■ ■ ■ ZEMPLÉNI MÚZEUM

3900, Szerencs, Rákóczi vár T/F: 47/362-842

Veres László

A PINCETOKBA VALÓ PALACK
Egy elfelejtett üveg
kultúrtörténete

Szerkesztette:
VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

ISBN 963 9271 28 4

Kiadja a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi
Igazgatóság. Felelős kiadó: dr. Veres László. Borító-
terv: Fekete Róbert. Fotók: Kulcsár Géza. Készült a
KAPITÁLIS Kft. nyomdaüzemében, Debrecen,
2003. Felelős vezető: Kapusi József

Jókai Mór is többször ír műveiben egy 19. század eleji szokásról: a köznemesek, de a jómódú polgárok és parasztok is hosszabb útra indulván szinte sohasem feledkeztek meg arról, hogy magukkal vigyék a *pincetokot*.¹ A pincetok egy rekeszekre osztott fedeles láda volt, amely a borral töltött palackok, az ún. *pincetokba való palackok* tárolóhelyéül, egyúttal védelméül is szolgált. A többnyire nemes fából készített ládák mivesen megmunkált alkalmatosságok voltak, tulajdonosaik ízlésének megfelelően díszítettek, kovácsolt vasalással, kecskebőrrel, ritkán bársonnyal borítottak, s belsejükben puha anyagokkal, néha bársonnyal béleltek, nehogy a féltett nedű tartalmazó üvegek összetörjenek. Nemcsak a láda, hanem a láda rekeszeibe illeszkedő palackok is mesterremekeknek minősíthetők. A ládához hasonlóan az üvegek díszítésében is tükröződött gazdájuk vagyoni helyzete, amelyet a palackok feliratai, festett vagy gravírozott díszítményei juttattak többek között kifejezésre. A pincetokok általában 6+1 rekeszre osztott tárolóhelyek voltak. Ismerünk azonban olyan leírásokat is, amelyek szerint 27 rekesz is volt egy ládában.² A pincetok beosztásában, a páratlan számú rekeszrészben a láda további praktikussága is kifejeződött, mert ez a rekesz szolgált a *dobánykészség* tárolására, s ha ez a rekesz *rejtekszekrényké*nek készült, akkor értéktárgyak megőrzésére is. Ez a funkció azonban csak másodlagos volt, lényegtelennek tekinthető a palackokba töltött bor biztonságos megőrzése mellett. Hiszen a bor valóságos kincsnek számított a múlt század eleji, vagy még korábbi köz-

¹ Erre vonatkozóan talán a legszebb példát az *Egy magyar nábob* című regényében találhatjuk. Kárpáthy János, a mulatozásáról híres főúr soha nem felejtette magával vinni a pincetokot.

² A kolozsvári múzeum őriz egy ovális alapú, hengeres, felfelé öblösödő testű, magas nyakú palacksorozatot, 21 darab egyforma tárgyat. Egy rekeszes, piros posztóval bélelt faládával kerültek a múzeumba. A 21 palackhoz tartozott 6 db nagy négyoldalú palack is. Mind a 27 palackot a ládában tartották. Úgy tűnik, hogy a 19. század elején a 3–4–6 sorozatban készült pincetokba való palackok mellett az effajta készletek is elterjedtek.

lekedési körülmények ismeretében, amikor a falusi kutak vizét nem nagyon volt ajánlatos fogyasztani, s nem lehetett előre pontosan kiszámítani a napnyugta idején elérhető helyet. Különben is az utazás fáradalmi közt a jó kedély is fontos dolognak számított, s ebben is segített a bor, a hazai, a megszokott. Néhány mondásunk utal a pincetok és tartalma fontosságára. Egy múlt századi praktikus tanácsokat osztó kalendáriumban olvashatjuk: „Okos tanács! Pincetokot pakoly a saroglyába”. Súlyos átoknak számíthatott, ha valaki mögött azt mondták, hogy „Pincetokja folyjon ki”.³

A lexikonokat, az értelmező valamint szakszótárakat tanulmányozva szembetűnő, hogy elvértve találunk utalást a pincetokra és a pincetokba való palackokra. *A magyar nyelv értelmező szótára* a pincetok kétféle magyarázatát nyújtja. Az egyikben az irodalmi alkotásokban is megörökített tárgy jelenik meg, a rekeszekre osztott láda, amelyben az útravaló borokat tárolták. A címszó írója a láda mellett a kosarat is pincetoknak tartja. Ez valóban elképzelhető, de eddig semmiféle történeti adattal nem bizonyítható. Lehetséges, hogy az értelmező szótár szócikkének írója azt feltételezte, hogy vesszőből, gyékényből vagy más egyszerűbb anyagból is készíthető fedeles láda. A másik értelmezés szerint a pincék végén, a falban levő mélyedés is pincetok volt. Azonban ez az állítás sem igazolható.⁴ Valóban közismertek a bortermő vidékek pincéiben a falba vájt fülkék, rekeszek, amelyekben palackokat, üvegeket és különböző kézi eszközöket tároltak, de eddig egyetlen olyan adatot sem ismerünk, mely szerint ezek a fülkék pincetoknak nevezhetők. Pedig ez megkönnyítené a pincetok neve eredetének értelmezését. Logikus lehetne a következtetés, hogy a bor tárolására szolgáló láda a pincék falába vájt és pincetoknak nevezett fülkékről kapta elnevezését.

³ Bárczy G.–Országh L., 1961. 749.

⁴ Bárczy G.–Országh L., 1961. 749.

A pincetok és a pincetokba való palack elnevezése a levéltári forrásokban a 16. századtól követhető nyomon. 1542-ből a *Palaczke tok*, 1550-ből a *pinche tok mynd palaczke nélkül*, 1554-ből pedig *Az palaczke tokba töltetem bori higgadni* előfordulások ismeretesek.⁵ E századból sem datált üveg, sem azonosítható láda nem maradt fenn, így csak feltételezhetjük, hogy a pincetokba való palackok később ismert utódaikhoz hasonlóan rövid nyakú, hasáb testű üvegek voltak, következésképpen a ládák is ennek megfelelő rekeszekre osztottak. Ez a hasáb testű palackforma minden bizonnyal a 16. századtól vált divatossá, nyilvánvalóan a tokaj-hegyaljai borkultúra fellendülésével párhuzamosan.⁶ A hasáb testű palackok 16. századi elterjedését, gyakorivá válását mindenekelőtt a korszakot megelőző emléktárgy vizsgálatával bizonyíthatjuk.

A palack elnevezés 1395-ben bukkan fel először a forrásokban. A *palasch* szó mellett már ekkor szerepel a *flaska* is. A palack és a flaska eredeti jelentése hosszú nyakú, üvegből vagy más anyagból készült tartály.⁷ Ez nyilvánvalóan azzal a gömb testű, hosszú nyakú üveggel áll összefüggésben, amely a Közel-Keletről terjedt el és vált kedvelté Európában a 12. századra.⁸ Ezt a palackformát egészen a 18. századig megtalálhatjuk Magyarországon (természetesen itt nem vesszük figyelembe a gyáripar felújított termékformáit), s a levéltári dokumentumok, valamint a tárgyi emléktárgy alapján közkedveltnek tekinthetjük. A dunántúli *pocakos üvegek*, vagy Erdélyben „kisebb gömbölyeg”, „gömbölyeg üvegpalackoska” névvel jelölt termékek őrizték a középkori üvegek formáit.⁹ A Balkánon keresztül, a *korintoszi üveghutából* egy másik palackforma is eljutott a kö-

⁵ Szamota I., 1902–1906. 740.

⁶ Azt kell feltételeznünk, hogy a szállítást tűrő tokaji bor megjelenése és a tokaj-hegyaljai borvidék szerepének meghatározóvá válása is közrejátszott a palackforma elterjedésében.

⁷ Szamota I., 1902–1906. 740.

⁸ H. Gyürky K., é. n. 34.

⁹ Veres L., 1997. 100.

zép kori Magyarországra. Ez volt az ún. *golyvás palack*, vagy *golyvás üveg*. Ennek tároló része lapított gömb formájú volt, rövid nyakrészén pedig dudor, vagyis „golyvának” nevezett kitüremkedés figyelhető meg. Ismert egy harmadik palacktípus is a 16. század előtt, mégpedig a „kettős kónikus üveg”, ami különleges elnevezését kettős tagoltságának köszönheti. Szűk szájnylását általában gyűrű veszi körül, vagy pedig a gyűrű kevéssel a szájperem alá csúszik. Nyaka a szájnylástól lefelé fokozatosan tágul és bugyrot képez, amelyet egy gyűrű szűkít le ismét, s ez a palack testétől elválasztja. A palackbelső felé forduló gyűrűt az edényforma alakításával együtt, az anyag visszahajtásával képezték. A kettős kónikus üveg törzse enyhén hordó alakú, s keskenyebb mint a nyak bugyra. Ezt azzal szokták magyarázni, hogy a hordó alakú testet eredetileg szalmával fonták körbe és ez az ital hőmérsékletét hosszú időn át a kívánt hőfokon megőrizte, ugyanakkor védte is az üveget. Gyakori palacktípus volt a középkorban a *kotyogós üveg*. Ez egy olyan *csali-palack* volt, amelyből a folyadék csak cseppekben és kotyogva folyt ki. A rómaiak *guttumium*-nak nevezték ezt a palackot, az elnevezés a guttus, vagyis a csepp latin szóból származik.¹⁰ Ez a palacktípus különösen Németországban volt kedvelt, ahol „Kuttrolf”, azaz „Guttrolf” volt az elnevezése. Ennek a szónak és magának a palacknak az első említése a 13. században irodalmi szövegben már előfordul. Számtalan változattal találkozhatunk a 15–17. századokból. A német szakirodalom az „Angster” és a „Kuttrolf” elnevezéseket keverve használja, sőt tanulmány is készült annak eldöntésére, mikor és mely típusra melyik kifejezés illik.¹¹ Egyes kutatók állítása szerint ma már a kérdés könnyen eldönthető: az „anghestera, inghistera, augustarium stb.”, vagyis németül „Angster” csupán szűk nyakú palack, ami Itáliában kedvelt és elterjedt

¹⁰ H. Gyürk K., é. n. 34–35.

¹¹ H. Gyürk K., é. n. 45.

volt.¹² A 16. század előtt ismert és viszonylag elterjedt négy fő palacktípus közül kettő a Balkánon keresztül, hazánkon át jutott Európába: a „Golyvás palack” és a „kettős konikus edény”. Mindkét palacktípus egyedi előfordulásai ismertek Magyarországtól nyugatra. Tehát bizton állíthatjuk, hogy a Közel-Keletről és a korintoszi hutából a Balkánon át elterjedt palackformák nyugati határainkon túl nem nagyon bizonyultak keresettnek. Ezzel szemben a *gömb testű palack* és a *kettősfalú* nálunk volt inkább ritka, valószínűsíthető, hogy e palackformák kevésbé voltak nálunk elterjedtek. Velence a közhasználati eszközöknek számító palackok terén valószínűleg két irányba továbbította termékféleségeit. Magyarországra a golyvás és a kettős konikus üvegek jutottak el közvetlen úton eredeti származási helyükről. Valószínűleg ezzel magyarázható a palack szavunk eredete, ugyanis a palack szó a magyar nyelvbe átkerült déli szláv *plosky* alakja. Megítélésem szerint a „kettős konikus üvegekre” vonatkozott eredetileg. A *flaska*, *flaskó* – ez utóbbi elnevezést napjainkban is gyakran használják – pedig a latin *flasca*, vagy *flasco* átvétele,¹³ s a hosszú nyakú, gömb testű üvegek megjelölésére szolgált.

A négy fő palacktípus összefoglaló jellemzőjeként a hengeres vagy gömbszerű tárolórész emelhető ki. Vajon ez azt jelenti, hogy hasáb testű üvegpalackok nem készültek a 16. század előtt? A válasz nyilvánvalóan az, hogy készítettek hasáb testű üvegpalackokat is, hiszen a középkori Európa üveggyártásának hagyományai a római üvegkultúrában gyökereztek. Azonban a tárgyi emlékek, a régészeti leletek arról győznek meg bennünket, hogy a hasáb testű üvegek előállítására csak ritkán került sor, mert az üveggyártás során viszonylag ritkán alkalmaztak formákat, ami az „uniformizálás” felé mutat és a szögletes üveg gyártásának nélkülözhetetlen feltétele volt. A magyarázat egyszerű tényekre vezethető vissza.

¹² Veres L., 1982. 35–42.

¹³ Benkő L., 1970. 67.

Egyrészt importálták az üveget. Másrészt viszonylag behatárolható volt az üvegtárgyak iránti igény, s ezért egyszerűbb volt fúvással előállítani a termékeket, mintsem a forma elkészítésével bajlódni, különösen ha a nagyobb mennyiségű és azonos típusú termékek iránt kicsiny volt a kereslet.¹⁴

Magyarország üvegiparának újrateremtésére a 16. századtól került sor. A 16. században a középkori eredetű *teplicei üvegcsűr* mellett csupán néhány helyen folyt üveggyártás Magyarországon.¹⁵ A 17. században a Felvidéken a Rákóczi-család járt élen üvegtárgygyártó műhelyek alapításában, illetve üzemeltetésében, Erdélyben pedig Bethlen Gábor, majd pedig utódai.¹⁶

Nyugat-Magyarországról csak gyér kezdeményezéseket ismerünk. Nyilvánvalóan ennek okai között a török hódoltság területi kiterjedését és a fejlett iparral rendelkező Ausztria közelségét is számításba kell vennünk.¹⁷

A 17. század végétől, de még inkább a Rákóczi-szabadságharc utáni időszakban, a gazdaság reorganizációjának idején a magyarországi üveggyártás új vonása domborodott ki. Különösen a fában gazdag hegyvidéki erdőségekben gomba módra szaporodtak a főúri uradalmak központjaiban emelt üvegcsűrök. A korábbi századokban az üveggyártás alapvető feladata az arany- és ezüstbányászat igényeinek kielégítése volt. A 17. század végétől a főúri huták ablaküveget készítettek és mellette elsősorban *tároló- és ivóedényeket* a bortermő vidékek számára. A huták alapításában a Rákóczi-család járt az élen, melynek tagjai a *sárosi Makovicától az abaiji Regécen át az erdélyi porumbáki és kománai uradalmakig* mindenütt létesítettek üvegtárgygyártó üzemeket. Mellettük nem elhanyagolható a Bercsényiek és a Károlyiak szerepe sem,

¹⁴ Az üvegtárgyak iránti kereslet elsősorban az arany- és ezüstbányászatban nyilvánult meg, hiszen a *választóníz* tárolására az üveg volt a legalkalmasabb.

¹⁵ *Sághegyi L.*, 1938. 76–77.

¹⁶ *Hangay Z.*, 1987. 139–140.; *Bunta M.*, 1980. 221.

¹⁷ *Borsos B.*, 1974. 46.; *Kemény L.*, 1906. 188–189.

hogy csak a legfontosabbakat említsük.¹⁸ A 17. század második felében és a 18. század elején létrejött üzemek a gyáripari jellegű üvegekészítés kibontakozásáig az ország üveggyártásának és üveggel való ellátásának meghatározó tényezői voltak. Egy-egy huta termelése lefedte a közeli szűkebb piackörzetet, a felesleget pedig az üvegekészítő műhelyekkel nem rendelkező Alföldön értékesítették.¹⁹

A 16–18. században a pincetokba való palackok előállítására különböző mértékben követhető nyomon az egyes üzemek történetére vonatkozó levéltári források és a fennmaradt tárgyi emlékek felhasználásával. A vizsgálatok során figyelembe kell vennünk azt, hogy az üvegekészítést meghatározó alapanyagok alapján az ország területe egyértelműen felosztható üveggyártásra alkalmas és nem alkalmas vidékekre. Az üvegekészítés bázisai a hegyvidékeken voltak, hiszen csak itt található megfelelő mennyiségben fa, melynek hamujából hamuzsír lehetett előállítani és amely az energiát biztosította. Mivel a huták alapvetően a közeli területeket látták el produktumaikkal, a pincetokba való palackok előfordulása is itt a legnagyobb a háztartásokban. A Nyugat-Dunántúlról, Felvidék mellett önálló területi egységet képez az üveggyártás tekintetében is Erdély. A két nagy üveggyártó vidék ipara eltérő fejlődésen ment keresztül. Különböző volt a huták alapításának oka, a tájon élők más-más típusú termékeket igényeltek és nem elhanyagolható az sem, hogy különböző országokból származtak az üvegekészítő munkások is.²⁰

A 16–17. századi lakáskultúra kiváló ismerője, *Radnászy Béla* az asztali edények bemutatásakor megállapítja, hogy a „közönséges üvegpalack nem ment ritkaságszámba, az útra való pincetokban

¹⁸ Vö. *Veres L.*, 1997. 45–46.

¹⁹ A huták egy része többszöri vándorlás után akár 200 évig is termelhetett egy adott körzetben a középkori technológia alkalmazásával. L. pl. porumbáki huta, amely 1899-ben, regéci huta, amely 1916-ban szüntette be termelését.

²⁰ L. *Veres L.*, 1997. 180. oldalon szereplő térképet.

1. kép

rendesen üvegpalackban tárolták a bort.”²¹ Azonban a 16–17. századi magyar családélet és háztartás bemutatásakor sem a pincetokot, sem pedig a bele való palackot nem tartotta figyelemre méltónak. Nyilvánvalóan azért, mert a tok és a palack döntő része egyszerű, közönséges közhasználati tárgy lehetett e korszakban, s Radvánszky a drága, külföldi üvegeknek szánt nagyobb teret, amelyek a „magasabb kultúra” méltó reprezentánsai. Ezek között azonban nem nagyon talált pincetokba való palackot, hiszen a fejlett üvegiparral rendelkező nyugati országokban nem volt szokásban az útravaló bor ládában történő szállítása. A festett és a gravírozott díszű pincetokba való palackok a hazai üveggyártás technikai fejlődésével párhuzamosan csak a 17. század második felében jelentek meg. Ennek a korszaknak az egyik legszebb színes zománcfestéssel díszített alakja a Magyar Nemzeti Múzeumban található. Az 1696-os évszámot viselő, *sottr*val, vagyis ónkupakkal ellátott pincetokba való palack előlapján az évszám fölött az Andrássyak címere látható, hátlapján pedig keresztbe tett leveles ágak között koronás monogram. Érdekesebb két keskeny oldala finom magyaros ízlésű és határozott habán befolyásról tanúskodó virágbokrétaikkal. A fejlett, biztos technika régi műhelygyakorlatról tanúskodik. Az Andrássy-címerből és a habán hatású ornamentikából következtetve, a darab egykori felső-magyarországi eredete valószínű (1. kép).²²

²¹ Radvánszky B., 1986. 188.

²² A tárgyat közli Borsos B., 1974. 67. 38. sz. kép

2. kép

3. kép

Felső-magyarországinak tekinthetők az első gravírozott díszű pincetokba való palackjaink is. A gravírozott és csiszolt díszű edények megjelenése a magyar üvegek között szorosan összefügg az egész európai üvegművesség helyzetében bekövetkezett változással. A 17. század elejétől a cseh és a német üvegművesség vált egyeduralkodóvá az ún. *krisztálystílus* megteremtésével.²³ Hazánkat a század végére érthette el az új divat és a technika ismerete. Nyilvánvalóan a földrajzi közelségből fakadóan Felső-Magyarország területén alkalmazták először az új díszítési módot, amely tökéletességében megfigyelhető *Krompachi Holló Zsigmond* csavaros nyakú, hasáb formájú, 1666-ból származó pincetokba való palackján. Az üveg magas fokon mutatja be a magyar üveggravírozás művészetét. A pincetokba való palack előlapjának közepén medalionba foglalt címer figyelhető meg, körülötte két sorban elhelyezett felirattal. A fennmaradt szabad felületeket fantasztikus állati és növényi elemekből álló díszítmény borítja, erős keleti hatásra utal. Ez a csodálatosan szép tárgy

²³ Az új üvegstílus megjelenésével kapcsolatban l. *Veres L.*, 1997. 31–34.

minden bizonnyal Felső-Magyarországon, talán Sárosban készült (2. kép). Maga a krompachi Holló család is felső-magyarországi volt, ahol tagjai a 17. században a kamaránál vezető szerepet töltöttek be.²⁴ A 17. század végén már Erdélyben is foglalkoztak az üvegedények gravírozásával. Az első gravírozott díszű üvegek legszebb példánya *Mikes Mihály* 1693-ból származó díszes pincetokba való palackja, amely az Iparművészeti Múzeum féltett kincse (3. kép).²⁵ A tárgy egész felületét gravírozott és aranyozott díszítés borítja, ami leginkább erdélyi jellegzetességnek számít. A palack előlapján a kör alakú medalionban a keresztre feszített Krisztust látjuk. Érdekessége, hogy a keresztfá nem a szokásoknak megfelelően hegyen áll, hanem virágos mezőben. Az üveg hátlapján szintén medalionban az Agnus Dei figyelhető meg. Mindkét medaliont barokk kartusok övezik és a fennmaradó tereket is barokk ornamentikával töltötte ki az üvegdíszítő. A pincetokba való palack két keskeny oldalát az erdélyi református templombelsőkön gyakori motívum uralja, a hosszú karóra felcsavarodó szőlőlevelekkel és fürtökkel.

Bár a 17. század végi szépen díszített pincetokba való palackok közül még néhányat bemutatathatnánk, azonban ezek után is hangsúlyoznunk kellene azt, hogy a korszak háztartásainak döntő többségében nem ilyen szépen díszített pincetokba való üvegek voltak, hanem jóval egyszerűbbek. Az üvegáru ugyanis meglehetősen drága portéka volt és csak a legmódosabbak engedhették meg maguknak beszerzésüket. A 17. századból számtalan adattal bizonyítható, hogy bár ez a korszak az üvegek térhódításának periódusa, az üveg csak lassan vált a nemesi, polgári háztartások mindennapi dísz- vagy használati tárgyává. A parasztság körében a térhódítás még későbbben zajlott le.²⁶ Ha I. Rákóczi György, az ország egyik leggazdagabb földesura birtokainak gazdasági

²⁴ Borsos B., 1974. 74.

²⁵ A műtárgy részletes bemutatását l. Varga V., 1989. 14–15.

²⁶ Veres L., 1997. 35.

iratait tanulmányozzuk, akkor meggyőzően bizonyíthatjuk az előbbi állítás hitelességét. I. Rákóczi György felső-magyarországi birtokain csak a legjelentősebb kastélyokban, várakban voltak üvegek. Sárospatakon 1634-ben a számtartói házban 74 üveget vettek számba, amelyekben majoránna-, viola-, rózsá-, gyöngyvirág-, szegfű-, levendula-, petrezselyem-, fodormenta-, eper-, fehér liliom-, pápafű-, kömény-, ánizs-, cseresznye-, sóska-, varadics-, bodza-, zsálya-, fagyal-, hársfa-, cselidonia-, útifű-, feketeüröm-, fehérüröm- és aufráziavizet, valamint ecetet tároltak.²⁷ A konyhában az összeíró csak azt jegyezte fel, hogy itt „igen sok üveg” található. 1635-ben már 135, különböző virágokból és gyümölcsökből készült folyadékkal teli üveg volt a számtartói házban.²⁸ A borsi kastélyban 1638-ban 4 volt az üvegek száma, amelyekben rózsá-, zsálya- és liliomvizet tartottak, s ez már komoly mennyiségnek számított – ha nem is olyan jelentősnek, mint a pataki –, ha figyelembe vesszük, hogy más felső-magyarországi kastélyokban, mint Munkács, Makovicza, Szerencs stb. még egyetlen üvegről sem adtak számot. I. Rákóczi György uradalmainak pincéiben óriási mennyiségű bort tároltak hordókban. Egyetlenegy esetben sem találunk utalást arra, hogy a bort palackban tartották volna.

I. Rákóczi György Sáros vármegyében, a makovici vár alatt üveghutát is üzemeltetett. Úgy látszik, hogy ez elsősorban ablaküveget gyártott az 1630-as években. Ezt tükrözi az, hogy a fejedelmi birtokokon mindenütt nagyobb mennyiségű ablaküvegkészletekről szólnak az összeírások. I. Rákóczi György, mint Erdély fejedelme haszonélvezője volt az *Olt menti birtokoknak*, a porumbáki és kománai uradalomnak is. E két uradalomban működtek Erdély első üveghutái, amelyek közül a porumbáki üvegcsúrt még Bethlen Gábor alapította.²⁹ Annak ellenére, hogy I. Rákóczi György Erdélyben is huta-

²⁷ Makkai L., 1954. 238.

²⁸ Makkai L., 1954. 241.

²⁹ Makkai L., 1954. 329., 332.; Bunta M.–Katona I., 1983. 43.

tulajdonos volt, elmondható, hogy erdélyi udvarházaiban viszonylag kevés volt az üvegből készült használati tárgyak száma. A kománai kúriában 1648-ban 280 darab *lengyel üvegpoharat*, 35 apró *hegyes poharat*, 50 *hosszú kotyogós üveget* és 128 *lapos palackot* tároltak. Mellettük azonban igen jelentős mennyiségű ablaküveget, nevezetesen 1060 nagy és 7080 apró *üvegtányért*, melyeket ólom- vagy fakeretbe foglalva használtak ablakozásra.³⁰ Úgy tűnik, hogy a Felvidékhez hasonlóan Erdélyben is elsősorban ablaküveg-készítés volt a huták feladata.

Az üvegek lassú térhódítása általános jelenség volt a 17. századi Magyarországon, de pregnánsan igazán Erdélyben szembetűnő. Az iparművészeti, művelődéstörténeti és gazdaságtörténeti irodalomban általánosan elfogadott az a nézet, miszerint Erdélyben az üveg használata a háztartásokban és a lakásbelsőik díszedényei között csak a 17. század vége felé és a 18. század elején kapott helyet. Szokás azt is hangoztatni – írja *Bunta Magda* és *Katona Imre* –, hogy „a nemes udvarházak barátságos levegőjében a 17. század folyamán nyert egyre nagyobb szerepet az üveg, s a 17–18. századi ún. úri üvegek nagy része ennek az udvarházi pompának kifejező bizonyítéka.” Ezzel az állásponttal szemben az erdélyi udvarházak, kastélyok 17–18. századi összeírásait, inventáriumait alaposabban vizsgálva egészen más helyzetkép tárul elénk. Egy-két kivételtől eltekintve a nemesi lakóházakból teljes mértékben hiányzik a díszüveg, de a használati üvegek tekintetében is rendkívül szegényesek a leltárak. Több ismert történelmi személyiség kúriájának, kastélyának leltárában szinte egyetlen díszüveg sem szerepel. A díszedény-készletük általában fajansz, a használati edények döntő része pedig fa- és ónedény. *Bunta Magda* és *Katona Imre* ötvennél több 1627–1757 közötti időszakban készült leltárt, összeírást vizsgált meg, s kutatásuk eredményeként a következő üveggészletet sikerült feltárni az erdélyi udvarházakban: a források egyáltalán nem említettek

³⁰ *Makkai L.*, 1954. 530.

üvegtárgyakat (az évszám az összeírás évét jelzi) *Görgény* (1656), *Kóródszentmárton* (1638), *Mezőszengyel* (1656), *Szurdok* (1657), *Ádámos* (17. század közepe), *Bethlen* (1661), *Mezőbodon* (1679), *Sebesvár* (1680), *Karkó* (1682), *Nyújtód* (1684), *Csikószmás* (1688), *Aranyosmeggyes* (1689), *Nagybun* (1692), *Borberek* (1694), *Kővár* (1694), *Alvinc* (1696), *Szentbenedek* (1696), *Egeres* (1699), *Zentelke* (1715), *Grid* (1716), *Koronka* (1724), *Marosszentkirály* (1725), *Kaphyon* (1729), *Bonchida* (1736), *Gernyeszeg* (1751), *Branyicska* (1757) udvarházaiban, kastélyaiban, váraiban. A *kistarcsai udvarház*-ban mindössze 6 darab „víznek való ivegpalack”-ot vettek nyilvántartásba 1624-ben, *Szentdemeteren* pedig egy „hitván” pincetokot, amelyben „öt evegpalack” volt. 1646-ban *Magyarbükkösen* az „asszony házá”-ban az üvegfészletet kilenc lapos palack jelentette, melyekben különböző növényekből készített illatszereket tartottak. Viszonylag gazdag volt a *királyfalvi* és a *búzásbocsárdi udvarházak* edénykészlete. 1647-ben *Királyfalván* 16 üvegpalack és négy lapos rózsavíznek való üveg volt a háztartásban. Az üvegpalackok közül három „sotus”, vagyis csavaros nyakú volt, minden bizonnyal pincetokba valóak. *Búzásbocsárdon* 20 üvegpohár és egy lámpa mellett négy darab „kotyogós üveg” egészítette ki a készletet. Ezeknél is gazdagabb volt üvegtárgyakban *Teleki Mihály* – a későbbi erdélyi kancellár – *uzdiszentpéteri udvarháza*. 1679-ben több mint félezer üveget vettek nyilvántartásba, köztük 23 kotyogós és 18 pincetokba való üveget.³¹ *Teleki Mihály udvarháza* nyilvánvalóan kivételnek számított felszereltségében, ami talán annak is köszönhető, hogy *Teleki nagynénje* a fejedelemasszony, *Bornemissza Anna* volt. Talán emiatt juthatott a *Teleki család* több üveghez, amit vásárolhattak, vagy ajándékba kaphattak a *porumbáki hutából*.

Az üveg lassú erdélyi térhódítását több kutató a nemesség konzervativizmusára vezeti vissza. A régi tárgyakhoz való ragaszkodás miatt terjed csak lassan

³¹ *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 26–28.

az üveg. Ennek bizonyítására többen *Apor Pétert* idézik, aki valamilyen ok miatt nem szerette az üveget, felesleges, törékeny holminak tartotta azt. Apor Péter ironikusan szól arról, hogy hogyan próbálták az üveget népszerűsíteni. Leírja, hogy „...in anno 1686 hoztanak legelsőbben Németországból kristályokat Erdélybe (...) Apor István (az író nagybátyja) lévén a tricesimárum arendator (a harmincadvám bérlője), megparancsolta volt mindenüvé a rationalistáknak (harmincadosok), ha valami vámon valami új portékát hoznak a görögök egyenesen küldjék hozzája, cinciter harmincig való kristályt hozván egy kereskedő ember, az kolozsvári (...) harmincados Apor Istvánnak küldi, (...) az kristályokat titkon eltéteti. Azonban Teleki Mihályt, Naláczy Istvánt s más uri embereket Fogarasban az maga szállásra ebédre hivat, megparancsolta, hogy csak egy kristálypohárt, azt is az legalábbvalót tegyenek a pohárszékre. Leülvén az asztalhoz, azt a kristályt, borral megtöltvé, bekéri s azt mondja: Én ezt arra köszönném, az ki elfogadná, inná meg a borát a kristályt tenné el magának. Arra mond Teleki Mihály: Héjába mesterkedel koma, mert én bort, jól tudod nem szoktam innya (bort nem ivott Teleki Mihály, hanem csak vizet) (...) Apor István azt feleli: Én uram kegyelmedet nem kénálok, hanem azt ki tőlem elveszi. Mondja Naláczy István: hocca, édes komám! Megissza a bort, az poharat kiadja a maga inasának. Azután más kristályt hoznak (...) szebbet az elsőnél, azt is borral megtöltetvén, bekéri Apor István mondván: az ki ezt a pohárt elveszi tőlem, igya meg az borát, tégye el a poharát. Akkor is ujólag mont Teleki Mihály: hiába mesterkedel koma, mert nem iszom bort. Naláczy István az pohárt elveszi, az bort megissza, kiadja a pohárt inasának. Harmadig kristályt is még kihoznak, amazoknál szebbet. (...) szintén úgy elköszönő (Apor István), mondja Naláczy István: hocca koma, azt is elveszem én. Teleki Mihály mondja: ezt Isten engemet ugy segéljen, nem veszed, elég már az a két kristály, add ide koma, Apor István, megiszom. S meg is ivá a bort, az kristályt az inasnak kiadá. Az-

tán rendre kihozzák a kristályokat, mindenkor Teleki Mihály fogadá el a köszöneteket, megíván a bort, rendre kiadta a poharakat, s bevitték a várba az Teleki Mihály szállására. Rettenetes ital volt aznap az Apor István szállásán, úgyhogy senki lábán haza nem mehetett...”. „Bethlen Gergely – írja Apor Péter – bezzeg ő sem iszik vala kristályból, ő is az többi között egyszer vendégséget csinált vala, jelen van gróf Mikes Mihály is, de nem mondja vala: adj uramnak egy kristály bort, hanem: Sándor, Gergely essekura (ez kedves szolgája vala) uramnak adj egy darab bort. Azt vagy fazékban, vagy kupában adták be, mikor ivott, erősen ivott, s Mikes Mihály akkor vonogatja magát az italtól, mond Bethlen Gergely: Uram, kel-med talán kerestélyra vág. Akkor kereskedni kezd a zsebiben, kiveszen egy kopott erszényt, nem ért volna két polturát, kiveszen egy sustákot, avagy négy polturát, s adja az inasának, mondván: eredj öcsém, hozz kerestélyt ökelminek, mert ökelme kerestélyra vág. Így csufolá meg a kristállyal innya vágókat.”³² E mulatságos eset után nem is csodálkozhatunk azon, hogy Bethlen Gergely fejedelmi tanácsos, akinek lányát II. Apafi Mihály vette feleségül 1695-ben, javai között úgyszólván nem tartott üveget. Udvarhelyszék és Fogaraszöld főkapitányának mezőbodoni udvarházában az 1679 és 1692-ben készült összeírások alapján még egyetlen kotyogós üveggel sem találkozunk.³³ „De nem vala akkor hire az tekel glaz (...), hanem vagy almási veres csuporból, vagy járai hólyagos csuporból, vagy segesvári félejteles, vagy kisebb szép uj viaszas kupából ittak” olvashatjuk Apor Péter *Metamorphosis*-ában.³⁴ Az idézett adatok tanúsága szerint az üvegedények használata Erdélyben még a 17. század második felében sem volt általános. Az üvegtészlet – ha egyáltalán létezett – néhány pincetokba való palackból, a kotyogós üvegből, néhány lapos üvegpalackból, virág-

³² Apor P., 1863. 327–328.

³³ Bunta M.–Katona I., 1983. 30.

³⁴ Apor P., 1863. 325–326.

vizek tárolására szolgáló üvegekből állott legfeljebb. Ezzel szemben – amint az ablaküvegek gyártásának jelentőségére már utaltunk –, általánosnak mondható az üvegezett ablakok elterjedése. Az üvegedények számának bemutatásakor idézett udvarházi, kastély leltárak – amikor kevés üvegtárggyal találkozunk –, szinte minden esetben arról szólnak, hogy az épületek ablakai üvegezettek voltak. Általában az udvarházhoz tartozó lakóépületek ablakait üvegezték, a melléképületeken rendszerint lantornás (papíros, hólyagos) ablakot találunk.³⁵

Apor Péter *Metamorphosis*-ában – bármennyire üvegellenes is volt – megemlékezik arról, hogy az erdélyi lakosság szívesen használta a *kotyogós üveget*. „Mikor a gyümölcsöt beadták, kivált dinnyeéréskor, olyan hosszú szályú üvegekben, melyeket kotyogós üvegeknek hittak, és Porumbákon, Fogarasföldön csináltak, a meggyes bor rendben belítöltve úgy állott a jeges csberben, mindeniknek asztalhoz egyet-egyet beadtanak, azután még többet, azt olyan jóízűen kotyogdogólag megitták”.³⁶ Apor Péter a *kotyogós üvegeket* nevezi *kotyogós üvegeknek*. Ő nyilvánvalóan arra gondolt, hogy az ital fogyasztásakor a kortyolás a palack meghatározója, holott teljesen másról volt szó. A kotyogós üveg tulajdonképpen a pincetokba való palackokkal azonos formájú. A különbözőség abban tapasztalható, hogy a hasáb testű üveg belső részében – mint a kutrolfok esetében – üvegcsöveket képeztek ki, s a palackban levő folyadék ezeken az üvegcsövecskéken keresztül lassan jutott el az edény szájrészébe. Vannak olyan feltevések, hogy a közismert paraszti használatú *csalikorsó* talán a kotyogós üvegek technikájának utánzásával jött létre.

Ha a 17. századi erdélyi vagyonleltárakat vizsgáljuk, kétségtelen, hogy a kotyogós üvegek legalább hasonló mennyiségben voltak divatosak, mint a pincetokba való palackok. Úgy tűnik, hogy a bonyolult technikai műveleteket igénylő kotyogós üvegek és a

³⁵ Bunta M.–Katona I., 1983. 30–31.

³⁶ Apor P., 1863. 325, 329.

pincetokba való palackok közötti „verseny” a 17. század végére eldőlt az utóbbi javára, különösképpen a lengyelországi import hatására. A Lengyelországból behozott hasáb testű üvegek igen hamar divatossá váltak Erdélyben, s a fogarasföldi hutákban előszeretettel készítették őket.³⁷ A *kománai* és a *porumbáki huták* 1648. évi leltáraiban a hasáb testű üvegek között még túlsúlyban voltak a kotyogós üvegek, de a 17. század végére az arány teljesen megváltozott a pincetokba való palackok előnyére. Erről tájékoztat bennünket Bornemissza Anna fejedelemasszony naplója. Bornemissza Anna feljegyzései naplószerűen tájékoztatnak azokról az üvegholmokról, amelyeket Porumbákról a fejedelmi udvar számára szállítottak 1677–1688 között. A feljegyzések egyrészt az üvegmenyiség felmérését teszik lehetővé, másrészt a termékek formai és funkcióbeli változatosságára utalnak. Bornemissza Anna feljegyzései szerint 31féle üvegtárgyat gyártottak Porumbákon. Az ablaküvegekre utaló tételek után a használati üvegeket 29 tételbe sorakoztatta a fejedelemasszony, melyek között kotyogós üveg már egyáltalán nem szerepelt, ellenben a hasáb testű üvegek 4 tételben lettek nyilvántartásba véve. Ezek közül az egyik a pincetokba való palack volt.³⁸

A pincetokba való palackok széles körű elterjedése a 18. században következett be. Döntő tényezőnek számított, hogy megjelentek az ún. *piacra termelő huták*, amelyek lényegében *főúri üvegcsűrők* voltak. Ezek azonban már a szűkebb uradalmi igények kielégítésén túl is fel tudták kínálni termékeiket, ha volt megfelelő vásárló piac.

Felső-Magyarországon is a 17. század végétől váltak az üveghuták tömegárut termelő üzemekké. Korábban, mint ezt láthattuk, elsősorban uradalmi igényeket elégítettek ki, s az erdélyi üzemekhez hasonlóan döntő részben ablaküveget gyártottak. II.

³⁷ Bunta M.–Katona I., 1983. 58–59.

³⁸ A naplóban részletezett tételeket és azok elemzését vö. Bunta M.–Katona I., 1983. 53–54.

Rákóczi Ferenc gazdaságpolitikájának köszönhetően új területeken, Felső-Magyarország déli részein alapítottak üvegkészítő műhelyeket, amelyeknek a bortermő vidékek tároló- és ivóedényekkel való ellátása volt a feladata. A tömegtermelésben az áttörést a *regéci huta* alapítása jelentette. II. Rákóczi Ferenc nagykörűvé válva 1694-ben vette át az addig kamarai kezelésben levő birtokait, így a Tokaj-Hegyalja közelében levő regéci uradalmat is. Sógorával, Aspremont gróffal többször bejárta birtokait és gyakran megfordult Sárospatakon és Regécen is, ahol több intézkedést hozott az uradalmak gazdasági fejlesztésére. A hegyaljai felkelést követően ismét felkereste a sárospataki és a regéci uradalmakat, és ennek a látogatásnak köszönhető a regéci üveghuta megalapítása. 1698. február 28-án Fonyban készítette el az üzem alapító levelét, amely a következőképpen hangzik: „Mi, Felső Vadászi Rákóczi Ferenc, fejedelem, Nemes Sáros Vármegyének Fő Ispánnya stb. Regéczi Hegyekben levő hutánkban Thomas Hutnik nevű hutásnak állítván, és azt kezébe bocsátván, illy képpen végeztünk vele: esztendőknék forgása alatt tartozik nekünk kész pénz beli adóval, 100 magyar forinttal. Item más fél ezer eöreggh kristályos karikával, ezer pedig paraszt karikával és eötven pohárral. Ha pedig mi számunkra mivel, kristály karikának ezeréért 12 Ft, parasztért 6 Ft, pincetokra való sotos eövegh palackokért akar nagyobb, akar kisebb egytül 18 pénz lészen Kinek nagyobb bizonyására ezen levelünket attuk. Rákóczi Ferenc”.³⁹ Az alapítólevél számunkra különösen azért érdekes, mert konkrét adattal szól a pincetokba való palackról, nevezetesen meghatározza az árát. Durván 1 magyar forintba került 4 pincetokba való palack. Ez egyenértékű volt 200 darab zöld színű ablaküveggel.

1708-ra tehetjük a parádi huta alapításának idejét. Az üzem létesítése szintén II. Rákóczi Ferenc

³⁹ OL. Kamarai Levéltár Arch. Fam. Rákóczi de Felsővadász. Fasc. 36. E. Rajcsány 20. Fol. 9. No. 153. Arendatoriae Officinae Vitriariae Regeciensis. Vö. *Takács B.*, 1966. 14.; *Tagányi K.*, 1900. 142.

nevéhez fűződik. Azonban az üvegekészítő műhely csak a szabadságharc után bontakoztatta ki igazán termelését. Egy 1736-ból származó összeírás tanúskodik arról, hogy a parádi üzemben formába fúvott, szögletes testű, plasztikus díszítésű palackokat, *sotos üvegeket* is gyártottak, s a „sotos csináló” mester rangsorban az üveghuta bérlője, a *butás mester* után következett.⁴⁰ A Bükk hegység déli lejtőjén, a diós-győri koronauradalomban kamarai kezdeményezésre a Rákóczi-szabadságharcot követő évektől gyártottak üveget. Az ablaküveg készítése mellett már az első összeírás is a pincetokba való palackok gyártásának jelentőségéről tanúskodik.⁴¹ Az üzem termelésére vonatkozó adatok is arról győznek meg bennünket, hogy célszerűbb volt szögletes testű palackokat készíteni, mert értékesítési lehetőségük kedvezőbb volt, mint más termékeké, s előállításuk is kevesebb időt és fáradságot igényelt, mint pl. az ablaküvegé.

A 18. század elején Erdély déli részén négy üveghuta működött: a porumbáki, az árpási (Felső-árpás), a kercesórai és az ucsai (Felsőucsai). A négy Olt menti huta megérte a 19. századot. Az árpási üzem és a kercesórai huta termelése nem volt folyamatos, sokszor hosszabb időre is szüneteltették üzemelésüket. 1858-ban tájékoztatnak utoljára a források működésükről. A porumbáki huta kétszázhatvan kilenc évi folytonosság után, 1894-ben szűnt meg, a felsőucsai pedig 1857-ben.⁴² A rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy a négy üvegcsűr közül csak kettőben, a porumbákiban és az árpásiban gyártottak pincetokba való palackokat. Kercesórára és Felsőúcsára az ablaküvegek mellett *kristály stílusú* termék előállítás meghonosítására törekedtek a tulajdonosok, s nem elképzelhetetlen, hogy a gravírozott díszű erdélyi pincetokba való üvegek innen kerültek ki.⁴³ A székelyföldi üzemek produktumai között sem találhatunk pincetokba való

⁴⁰ Takács B., 1970. 25.

⁴¹ Veres L., 1995. 30.

⁴² Bunta M.–Katona I., 1983. 73.

⁴³ Bunta M.–Katona I., 1983. 75.

palackokat.⁴⁴ Ma ugyan helytelenül sokszor erdélyi hutának tartjuk, de valójában kelet-magyarországi hutának minősíthető *Károlyi Sándor szoldobágyi üze*me, amely a porumbáki huta mellett Kelet-Magyarország és Erdély legjelentősebb üvegkészítő üzemének számított a 18–19. században. A magyarországi üveggyártás egészét szem előtt tartva, jelentősége a regéci hutákhoz mérhető leginkább. A *szoldobágyi hutát* Károlyi Sándor generális hívta életre 1722-ben. Az üvegeseket, vagyis a hutásokat Csehországból hozatta. 1725. november 24-én kelt levelében utasítja Károlyi a hutamestert, hogy „az minémü edények és eszközök kedvesebbek, olyanokat csináltasson, mivel az ujság (újdomság) közönségesen szokta az emberek szemeit hizlalni, (de) ujjabb és ujjabb formákat is igyekezzék csináltatni. Az üvegkarikák (ablak-üveg), serespoharak és az lábosok, ugy az pincetokokhoz való palackok legkedvesebbek tehát azokat igyekezzék csináltatni.” Amint az utasítások idézett soraiból kiderül, 1725-ben a szoldobágyi hutában egyrészt ablaküvegeket (üvegkarikákat és táblaüvegeket), használati üvegedényeket (söröspoharakat, lábas, vagyis talpas poharakat és az igen keresett pincetokba való palackokat) gyártottak első sorban. Az idők folyamán egyre változatosabb lett a huta termékskálája, de az előbbi termékféleségek gyártása döntő volt a huta megszűnéséig. A szoldobágyi huta termékeinek egy részét a Tiszán tutajon szállították dél felé, Belgrádig. Kedvező értékesítési lehetőségek kínáltak a hutához legközelebb eső nagyvárosban, Nagyváradon, valamivel távolabb Nagykárolyban és Szatmáron. A szoldobágyi termékeknek igen jó híre volt Erdélyben, mert már 1725–26-ban különböző erdélyi mágnás családok is innen rendelték üveget. Egy váradi kereskedő, *Helbenstrait Johann* pedig – a poharak és gyertyatartók mellett – első sorban pincetokba való palackokat rendelt, mert erre volt Erdélyben nagy igény.⁴⁵

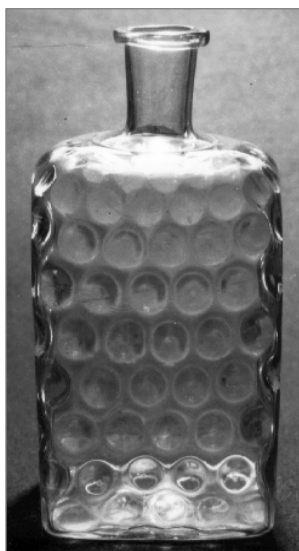
⁴⁴ Bunta M.–Katona I., 1983. 70–72.

⁴⁵ Kárfy Ö., 1902. 276–284.; Sághegyi L., 1938. 171–175.

A 17. század utolsó harmadában és a 18. század elején alapított huták inventáriumait, összeírásait vizsgálva megállapítható, hogy a pincetokat készítő üzemek Magyarország északi, északkeleti és délkeleti részein helyezkedtek el. Az északi vármegyék üzemének történetéről kevés adat áll rendelkezésünkre, de a fennmaradt emlékanyag alapján feltételezhetjük, hogy Pozsony, Árva, Trencsén, Zólyom vármegyében is gyártottak ilyen termékféleségeket. A dunántúli üzemek ebben az időszakban még nem jöhetnek számításba, hiszen csak a 18. század második felében alakultak a bakonyi, zalai és baranyai üvegcsűrők, s ezek termékei között a későbbiekben sem találhatunk pincetokba való palackokat. Talán azért, mert a dunántúli gazdag főúri családok inkább Ausztriából szereztek be a magyarországinál sokkal díszesebb pincetokba való üvegeiket.

A hutaletárakban csak nagyon ritkán találunk utalást arra, hogy a pincetokba való palackokat hogyan díszítették. Így elsősorban a fennmaradt tárgyi emlékanyag alapján következtethetünk a palackok díszítésére. A termékek szinte kivétel nélkül hasáb testűek voltak, s 1–1,5 literesektől egészen 4–5 literes űrtartalomig terjedőek. A hasáb testű, rövid nyakú palackok formába fúvással készültek.

Kizárólag fúvással nem lehetett szögletes üvegeket előállítani. Az üveg alakját és méretét a készítő forma határozta meg, amelybe a mesterek belefújták az olvadt, képlékeny üvegmasszát. Az üveg tisztasága, áttetszősége és az arányos forma önmagában is az üveg díszét jelentette. Az üvegtésző forma falának barázdái azt a hatást keltették az edényeken, mintha a sima üvegfelület megtört volna. Ha a barázdákat kereszt vagy átlós irányban is alkalmazták, akkor lényegében *optikai díszek* jöttek létre a palackok felületén, s ez a dísz a fény és árnyék hatásának fokozásával a forma szépségének kiemelését szolgálta.

4. kép

5. kép

A felsoroltak tulajdonképpen a legegyszerűbb díszítési módoknak számítottak és szinte valamennyi hutában elterjedtek, mindennapos díszítőtechnikai megoldásnak számítottak. Az optikai díszek kategóriájába tartozó, de már azért a bemutatott eljárásoknál lényegesen bonyolultabb volt az edények testének ovális bemélyedésekkel való ékesítése. Ezt a díszítési módot csak a zempléni pincetokba való palackokon fedezhetjük fel, mint ahogyan a *habos díszítést* is (4. kép). A „habos dísz” elnevezés ismeretlen a szakirodalomban, maga a zempléni falvak lakossága illetve ilyen jelzővel azokat az üvegtárgyakat, amelyek falában a tejüvegszálak érdekes mintázatokat hoztak létre. Ez az üvegekészítés őskorába visszanyúló díszítési mód. A minden komplikáltságtól mentes, egyszerű díszítmény úgy jön létre az edények felületén, hogy a kissé felfúvott tárgyra vékony, nyúlós tejüvegfonalat csavartak, amelyet különböző kompozíciókba „fésültek”, s az üveg teljes kifúvása során ezek elnyújtott mintázattá alakultak. A habos díszítmények szintén a zempléni hutákra voltak jellemzőek, s ezzel az ottani pincetokokon alkalmazott díszítési módok ki is

merültek. Elgondolkodtató, hogy a habos, vagy mustrás (ahogyan Erdélyben a habos díszet nevezték) díszítési mód Erdélyben a kancsók, a kancsópoarak esetében gyakorinak bizonyult, de ismereteink szerint egyetlenegyszer sem fordul elő pincetokba való palackokon, csakúgy az optikai díszítés sem.

Az egyszerű, áttetsző, sima falú pincetokba való palackok mellett, különösen a 19. században, a gravírozott díszű, monogrammal és évszámmal ellátott produktumok váltak elterjedtté. A gravírozás szinte minden esetben diszkrét, szolidan elhelyezett leveles-virágos füzérben, esetleg medalionban nyilvánul meg. Ismeretlen a figurális ábrázolása, a céhes mesterek számára készített palackokon is legfeljebb a mesterség egy-egy szimbólumát fedezhetjük fel.⁴⁶ A bükki, mátrai és a felvidéki üzemekben csak nagyon ritkán éltek az optikai díszítés lehetőségeivel. A leírásokban, de főként a fennmaradt tárgyi emléksanyagban alig találunk erre utaló nyomokat. Viszont általánosan elterjedt volt a pincetokba való palackok gravírozása, és a 19. században fokozatosan terjedt a színes zománcfestéses díszítés. A bükki hutákban és Parádán ez utóbbi a 19. század második felében különösen a „magyaros” mintázat alkalmazásával vált általánossá. A Felvidéken a diszkrét festés volt a jellemző, amely sokszor a gravírozott díszítmények hangsúlyozására szolgált (5. kép).

A pincetokba való palack legnagyobb emléksanyaga a felvidéki hutákból származik, s nemrégiben *Karol J. Strelec* nagyon részletes, katalógusszerű feldolgozásban tette közzé a jellemző produktumokat. Munkája alapján összegezhető, hogy a gravírozott díszítményeket mértéktartóan alkalmazták a mesterek. Az egyszerűségekre való törekvés igazán széppé, ízléssé teszi a palackokat, amelyeken a növényi ornamentikás, figurális kompozíciók egyaránt megfigyelhetők és nagyon gyakoriak a céhszimbólum-ábrázolások, a különböző mesterségekkel kapcsolatos eszközök megjelenítése a bányásztól a mező-

⁴⁶ L. Bunta M.–Katona I., 1983. 59–61. sz. illusztrációkat

gazdaságig. Gravírozott díszű palackok még a hagyományos technikával dolgozó huták megszűnte után is készültek a régi mintázatok felhasználásával. Különösen figyelemre méltóak ebből a szempontból a keresztbe tett kasza, gereblye és a közéjük helyezett háromágú favilla gravírozott díszítmények, amelyek még az 1930–40-es években is megfigyelhetők a már gyári, hasáb testű palackokon. A *Strelec* által közölt emléktárgy ismeretében úgy tűnik, revideálnunk kell nézetünket, miszerint a magyarországi közgyűjteményekben található néhány hasonló díszítésű üveget baranyai hutatermékeknek tartottuk (6. kép).⁴⁷ A felvidéki palackok gravírozott díszítményei lenyűgözők, ugyanakkor a vonalak vastagságában, a technikai kivitelezésben több kívánnivalót hagynak maguk után. A pincetokba való palackok gravírozásának művészi kivitelezésében a parádi huta fölötté állott mind a felvidéki, mind pedig a bükki üzemeknek, ami összefüggésbe hozható azzal a módosabb vásárlóközön-séggel, amely a művészi színvonalon gravírozott palackokat igényelte. A parádi termékeken a magas művészet díszítőelemei inkább uralkodóak, mint a népies motívumok és az egyszerűbb vásárlói rétegek igényeinek megfelelő díszítési mód (7. kép).

A pincetokba való palackok egy része valójában sohasem társult a tárolásukra szolgáló ládával, a pincetokkal. Csak nevükben őrizték a valamikori együvé tartozást. Megítélésem szerint a 18. századtól a pincetokba való palackok egyre inkább díszüvegekké váltak, s pincékben, présházakban mindennapos tároló üvegekké. A 19. századtól egyre inkább megnőtt az igény a díszüvegek iránt, miközben az egyszerűbb pincetokba való palackok fokozatosan elvesztették jelentőségüket és egyre inkább háttérbe szorultak az üveghuták termékskáláján is. Ez az elgondolás a bor palackozásának elterjedésével támasztható alá.

⁴⁷ Karol J. *Strelec* 1992. Vö. Veres L., 1977. 43. sz. illusztráció

6. kép

7. kép

Az uniformizált formájú, azonos űrtartalmú üvegek csak a 19–20. század közepétől álltak a pincészetek rendelkezésére, s ettől az időszaktól vált a palack az értékesítés során nélkülözhetetlen kellékké. Különösen a külföldi piac igényelte a hordós bor helyett a palackozott bort. Ezt megelőzően a közönséges pincetokba való palackok szolgáltak a borpalackozás eszközeként, hiszen ezek is azonos űrmértékűek voltak, s szériában lehetett őket előállítani az üvegkészítő formák segítségével. A pincetokba való palackok tárolórészének összeszűkülésével, majd pedig henger alakúvá válásával alakultak ki az elsősorban Tokaj-Hegyalján elterjedt üvegpalackok, melyeket egészen napjainkig gyártanak és tokaji borospalack néven ismernek.⁴⁸ A pincetokba való palackok díszüveggé válására többek között az is bizonyíték, hogy a fennmaradt tárgyi emléanyagban a 18–19. századból nem fedezhetünk fel négy, vagy hat darab azonos díszítésű üveget, amely a rekeszes pincetokba került volna.

⁴⁸ Veres L., 1997a. 185–194.

IRODALOM

Apor Péter

1863 *Metamorphosis Transylvaniae*. Pest

Bárczy Géza–Országh László

1961 *A magyar nyelv értelmező szótára V*. Budapest

Benkő Loránd

1970 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*. Budapest

Borsos Béla

1974 *A magyar üvegművesség*. Budapest

Bunta Magda

1980 *Contributi la studiul produselor artistice ale glajariei de la Porumbacu de sus (se. XVII–XVIII.)* In: *Acta Musei Napocensis* 129–240. Cluj-Napoca

Bunta Magda–Katona Imre

1983 *Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig*. Bukarest

H. Gyürki Katalin

é. n. *Az üveg. Katalógus. Monumenta Historica Budapestiensia V*. Budapest

Hangay Zoltán

1987 *Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond*. Budapest

Kárffy Ödön

1902 *Adatok a száldobágyi üveghuta történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX.* 276–284.

Kemény Lajos

1906 *Üveggyártás és fegyvergyártás a XVI. században. Archaeológiai Értesítő XVI.* 188–189. Budapest

Makkai László

1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Budapest

Radvánszky Béla

1986 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Budapest

Sághegyi Lajos

1938 A magyar üvegipar története. Budapest

Szamota István

1902–1906 Magyar oklevél szótár. Budapest

Strelec J. Karol

1992 Historicke Flasove Sklo. Fontes Slovenského Národného Muzea Etnografického Muzea v. Martine 15. Martin

Tagányi Károly

1900 A Rákócziak regéci üveghutája. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII. Budapest

Takács Béla

1966 A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest

1970 Parádi üvegművészet. Budapest

Varga Vera

1989 Régi magyar üveg. Budapest

Veres László

1982 XVI. századi diósgyőri kutrolf töredékek. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 20. 35–42. Miskolc

1995 A Bükk hegység üveghutái. Officina Musei 2. Miskolc

1997 Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. Studia Folkloristica et Ethnographica 28. Debrecen

1997a Adalékok a tokaji bor palackozásának történetéhez. Európából–Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Néprajzi Látóhatár VI. 185–193. Budapest–Debrecen

DIE INS FLASCHENFUTTER GEHÖRENDEN FLASCHEN (Die Kulturgeschichte einer vergessenen Flasche)

Noch Anfang des 19. Jahrhunderts war es in Ungarn Brauch, daß die wohlhabenderen Schichten bei einer längeren Reise in speziellen Aufbewahrungsmitteln Wein mit auf den Weg nahmen. Der Name dieses Aufbewahrungsmittels hieß *Flaschenfutter*. Das Flaschenfutter war eigentlich ein Kasten mit Deckel, der in 2–4–6 Fächer geteilt war und in diese Fächer kamen die prismaförmigen Flaschen, sogenannte *ins Flaschenfutter gehörende Flaschen*. Das Flaschenfutter und die ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen kamen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Mode. Beim hinterbliebenen gegenständlichen Erinnerungsmaterial sind schon vom Ende des 17. Jahrhunderts stammende, mit Kunstgravierungen oder Ölbildern verzierte Stücke zu finden, die oft mit dem Wappen oder Monogramm der Eigentümer versehen waren.

Die Herstellung der ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen wurde in den Glasbläserwerkstätten besonders vom 18. Jahrhundert an charakteristisch. Im nördlichen Teil Ungarns und in Siebenbürgen zählten sie zu den eigentümlichen Produktarten der Hütten, während in Westungarn und Transdanubien solche Flaschen nur gelegentlich hergestellt wurden. Das Gravieren und Malen wurde bei der Verzierung der Flaschen im 19. Jahrhundert charakteristisch. Bei den meisten Stücken des Erinnerungsmaterials kann eher eine sogenannte optische Verzierung, die die Wirkung von Licht und Schatten erhöhte, beobachtet werden. Die optische Verzierung wurde durch das Einfurchen der Wände der Glasfabrikationsformen, durch Ver- und Austiefungen an festgelegten Punkten erreicht.

Die ins Flaschenfutter gehörende Flasche wurde im Verlauf der Zeit von ihrem Aufbewahrungsort getrennt und entwickelte sich zur

selbstständigen Zierflasche, die zwischen den repräsentativen Gegenständen der Haushalte verwahrt oder als erste Flasche zur Weinabfüllung verwendet wurde. Die prismatischen Flaschen können als Vorgänger der walzenförmigen Flaschen aus Tokaj-Hegyalja und dem im Matragebirge liegenden Weingebiet von Eger betrachtet werden. Da die Herstellung der ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen durch das Blasen in Formen erfolgte, konnte auch die beständige Form und ihr Volumen gewährleistet werden. Von hieraus war es nur noch ein Schritt zu den ebenfalls in Formen hergestellten walzenförmigen Flaschen, die weniger zerbrechlich, zum Transport und auch für den Handel in Flaschen geeigneter waren.

Diese Studie beschreibt den Herstellungsvorgang der ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen, die Herstellungsorte, sowie die Eigentümlichkeiten bei den Verzierungen der Produkte.

László Veres